

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عقل

درس‌گفتارهایی از: مسعود بسیطی

در دوره‌ی «عقل»، با عقل به عنوان ابزاری مطمئن و ضمانت شده در هدایت و سعادت‌مندی آدمیان آشنا می‌شویم؛ جایگاهش را نزد خداوند متعال بیان می‌نماییم؛ و ساز و کار افزایش و کاهش آن را بررسی می‌کنیم. این مبحث، در پنج گفتار و طی پنج هفته‌ی متوالی ارائه می‌گردد.

درس سوم: تفاوت عقل با فکر، هوش، منطق و تخصص

در دو درس گذشته با عقل، جایگاه و ویژگی‌های آن آشنا شدیم. در این جلسه با چند ابزار دیگر که معمولاً در تصمیم‌گیری‌ها از آنها نیز بهره می‌جوییم و گاه با عقل، اشتباه گرفته می‌شوند، آشنا می‌شویم:

همانطور که در درس نخست، توضیح داده شد، عقل، **قدرت تشخیص** خوب از بد است. در واقع، حوزه‌ی فعالیت عقل، حوزه‌ی **تشخیص** است. اما گاهی عقل، با فکر، هوش، منطق و دانش و تخصص اشتباه گرفته می‌شود. در این درس به تمایز و تفاوت این مفاهیم خواهیم پرداخت:

فکر چیست؟

فکر، ابزاری است برای برنامه‌ریزی، تحلیل، یافتن راه‌حل‌های مختلف، نتیجه‌گیری از اطلاعات متفاوت و حل مسئله با استفاده از اطلاعات.

در واقع ما با فکر، مسائل و مشکلات روزمره را حل و فصل می‌کنیم. به طور مثال برای به دست آوردن یک موقعیت تحصیلی، شغلی یا مالی، برنامه‌ریزی گام به گام انجام داده، شرایط را سنجیده و امکانات مختلف را بررسی می‌نماییم. این گونه فعالیت‌ها در حوزه‌ی فکر انجام می‌شود که جایگاه آن در «مغز» است. همه‌ی ما کم و بیش این تجربه را داشته‌ایم که پس از یک روز پر مشغله، خستگی فکری و نیاز به استراحت را حس کرده‌ایم. در این موارد تمایلی به کار فکری و تمرکز بر کار یا مسئله‌ای نداریم و ترجیح می‌دهیم فرمان را به هر ترتیب، با ورزش، سفر، خواب و ... رها کنیم. نتیجه آنکه:

بسته به فعالیت فیزیکی، درگیری‌های ذهنی و نوع تغذیه‌ای که داشته‌ایم، ممکن است در شرایطی قرار بگیریم که قدرت تحلیل، برنامه‌ریزی و تفکرمان به شدت اُفت کند. اما آیا در مورد عقل هم چنین است؟ آیا وقتی خسته‌ایم،

قدرت تشخیص عقل، پایین می‌آید؟ آیا مثلاً بعد از یک روز سخت کاری دیگر نمی‌توانیم به راحتی تشخیص دهیم صداقت خوب است؛ ظلم بد است؛ خیانت بد است؛ محبت خوب است؛ ...؟! می‌بینید که چنین نیست. عقل، حتی در مواقعی که خسته هستیم و کارایی فکر به شدت اُفت کرده، می‌تواند به خوبی درست را از نادرست تشخیص دهد.

نکته‌ی مهم دیگر این است که فکر، شبیه به چاقوی دو دم است! یعنی از فکر می‌توان در هر نوع فعالیت - فارغ از خوب یا بد بودن آن - استفاده کرد. فکر می‌تواند برای اداره‌ی یک تیم‌خانه برنامه‌ریزی کند، به دنبال کسب منابع مالی و جلب افراد خیر باشد و برای این هدف خوب، نقشه و برنامه‌ای قابل اجرا تهیه کند. همچنین می‌تواند برای اداره‌ی یک باند تبهکاری و سرقت برنامه‌ریزی کند و تدابیر امنیتی اتخاذ نماید. فکر، در هر دوی این حوزه‌ها، به خوبی عمل خواهد کرد. پس در استفاده از فکر باید مراقب باشیم. اما عقل، ابزاری نیست که بتوان آن را در راه نادرست به کار گرفت. عقل، ابزاری است که همواره راه صحیح را تشخیص می‌دهد. به عنوان نمونه عقل، تشخیص می‌دهد اداره‌ی یک تیم‌خانه کار درستی است؛ و سرقت از دیگران، کاری نادرست. حال، این آدمی است که می‌تواند به تشخیص عقل عمل نماید و مثلاً به برنامه‌ریزی و تفکر درباره‌ی اداره‌ی تیم‌خانه بپردازد؛ یا به تشخیص عقل عمل نکند و مثلاً نقشه و برنامه‌ی سرقت تهیه کند.

☞ ارتباط فکر با عقل:

فکر، ابزاری است که اگر در خدمت عقل، قرار گیرد، می‌تواند برای عقل کمک کار ارزشمندی باشد.

برای انجام هر کاری، ابتدا باید عقل، درست یا نادرست بودن کلیت آن را تشخیص دهد. سپس اگر انجام آن کار، فعلی صحیح (عقلانی) تشخیص داده شد، می‌توانیم از «فکر» برای اجرای آن کمک بگیریم. مثلاً شرایط را بسنجیم؛ دانش و اطلاعات خود را افزایش دهیم؛ مشورت بگیریم؛ تحلیل کنیم؛ برنامه ریزی نماییم؛ و خلاصه درباره‌ی اینکه چگونه گام به گام آن کار را جلو ببریم **تفکر** کنیم. اگر تک تک این مراحل، توسط **عقل** محک زده شود (یعنی توسط عقل خوب یا بد بودن هر گام تشخیص داده شود) و سپس ادامه‌ی مسیر بر اساس تشخیص عقل، پیش برود، می‌توان گفت: این تفکر ابزاری ارزشمند در خدمت عقل بوده است.

اگر از این چاقوی دو دم (یعنی فکر)، در کنار ابزار عقل استفاده کنیم، نه تنها تبدیل به کمک کاری برای عقل می‌شود؛ بلکه دلیل و راهنمای عقل می‌گردد.^۱ در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام، چنین تفکری است که ارزشش از سال‌ها عبادت بیشتر می‌شود!^۲

هوش چیست؟

^۱ امام کاظم علیه السلام می‌فرمایند: "إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ دَلِيلًا وَ دَلِيلُ الْعَقْلِ التَّفَكُّرُ" یعنی: برای هر چیزی دلیل (راهنمایی) وجود دارد و دلیل عقل، تفکر است!" اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶.

^۲ پیامبر رحمت می‌فرمایند: "یک ساعت تفکر بهتر از یک سال عبادت است و کسی به مقام تفکر نمی‌رسد مگر اینکه خداوند نور معرفت و توحید را در دل او روشن کرده باشد و او را به این مقام اختصاص دهد!" بحارالانوار، ج ۶۸، ص ۳۲۶.

هوش، ابزاری است در اختیار فکر که به قدرت و سرعت تحلیل، عکس العمل، درک ارتباطات و ... مربوط می‌شود. البته هوش، انواع گوناگونی دارد و میزان آن در افراد مختلف، متفاوت است. برخی از هوش ریاضی بالایی برخوردارند و در مسائل ریاضی یا مهندسی توانایی ویژه‌ای دارند. برخی دارای هوش هیجانی یا اجتماعی بالا هستند و درک خوبی از ارتباطات اجتماعی و تحلیل رفتارهای انسانی دارند. هوش می‌تواند با تغذیه و آموزش تقویت شود و امروزه مقدار آن را با برخی تست‌های استاندارد می‌توان سنجید.

نکته‌ی مهم این است که هوش نیز مانند فکر، ابزاری است که به خودی خود خوب یا بد نیست. از این ابزار می‌توان هم در کارهای خوب بهره جُست و هم در جنایات تبهکارانه! این، آدمی است که با اختیار خود انتخاب می‌کند هوش را در چه حوزه‌ای به کار بگیرد:

- برای طراحی نقشه‌ای زیرکانه به منظور سرقت از بانک یا هک کردن ایمیل دیگران؛

- و یا طراحی دستگاهی برای کمک به معلولین!

بنابراین: اولاً، هوش بالاتر، نشانه‌ی عقل بیشتر نیست. ثانیاً، برای استفاده‌ی صحیح از هوش، ناگزیر باید از عقل کمک گرفت.

منطق چیست؟

منطق، به زبان ساده، چارچوبی است برای فکر کردن. در واقع، منطق، دانشی است که به ما می‌آموزد چگونه فکر کنیم و چگونه نتیجه بگیریم. توجه داشته باشیم که منطق یک **روش** برای فکر کردن است؛ نه فکر کردن.

معمولاً در جامعه‌ی امروز ما، عقل، با منطق یکی گرفته می‌شود و کاری عقلانی خوانده می‌شود که منطقی باشد. برای درک بهتر تفاوت عقل و منطق، می‌توان به مشکلات حل نشده‌ای که در علم منطق وجود دارد و همچنان بشر نتوانسته آن را حل کند اشاره کرد. کسی که منطق را مطالعه نموده می‌داند که با چارچوب منطق می‌توان به راحتی جای حق و باطل را با هم عوض کرد (حق را باطل؛ و باطل را حق نشان داد). اصطلاحات مغلطه و سفسطه که در منطق استفاده می‌شوند، به همین خاصیت اشاره دارند. در حالی که عقل، هیچگاه حق و باطل را با هم مخلوط یا جابجا نخواهد کرد. بنابراین، اینجا نیز برای مطمئن شدن از درستی منطقی که به کار می‌بریم، ناگزیریم به عقل مراجعه کنیم.

دانش و تخصص چیست؟

دانش، اطلاعات و تخصص، با شرکت در دوره‌های آموزشی، مطالعه، رفتن به دانشگاه و ... به دست می‌آید. ممکن است فردی در یک حوزه‌ی خاص، دانش و اطلاعات خوبی داشته باشد؛ اما داشتن اطلاعات و تخصص بیشتر، لزوماً به این معنی نیست که انسان عاقل‌تری هم باشد. چه بسیار متخصصان، پژوهشگران و محققانی که در دانش و مهارت، سرآمد حوزه‌ی خود هستند؛ اما کارهای غیرعقلانه انجام می‌دهند. آیا اگر کسی فوق تخصص جراحی مغز گرفت؛ یا برترین پژوهشگر قرن شناخته شد؛ یا ماهرترین معمار شد، دیگر دروغ نمی‌گوید؟ حق کسی را پایمال

نمی‌کند؟ یا همسرش به تندی برخورد نمی‌کند؟ در مشکلات و مصائب روزگار بی‌تابی نمی‌کند؟ حقی را نا حق نمی‌کند؟ ... بنابراین، دانش و تخصص، عقل نیست؛ اما اگر با چاشنی عقل همراه شود، می‌تواند کمک کار ارزشمندی برای عقل گردد.

*****

همان‌طور که اشاره شد، ابزارهای متنوعی مانند فکر، هوش، دانش و ... در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌های روزمره‌ی ما مورد استفاده قرار می‌گیرند. اگر از این ابزارها بدون همراهی عقل استفاده کنیم، ممکن است به نتایج نامطلوبی برسیم. چرا که تشخیص درست از نادرست، در حوزه‌ی عقل صورت می‌گیرد؛ در حالی که فکر، هوش، تخصص و ... را می‌توان هم در کارهای درست (عقلانی) مورد استفاده قرار داد؛ و هم در کارهای نادرست (غیرعقلانی). اگر ابزارهای فکر، هوش و ... با همراهی عقل به کار گرفته شوند، می‌توانند کمک کار خوبی برای عقل شوند.

🔹 نکات مهم این جلسه:

- عقل، «فکر» نیست.
- فکر، ابزاری است برای برنامه‌ریزی، تحلیل، یافتن راه حل‌های مختلف، نتیجه‌گیری از اطلاعات متفاوت و حل مسئله با استفاده از اطلاعات؛ اما عقل، ابزاری است برای تشخیص.
- تفکر در مغز صورت می‌گیرد؛ اما جایگاه عقل، روح آدمی است.
- در هنگام خستگی، قدرت تفکر پایین می‌آید؛ اما قدرت تشخیص عقل، با خستگی اُفت پیدا نمی‌کند.
- فکر، شبیه چاقوی دو دم است. هم می‌توان از آن در کارهای عاقلانه سود جست؛ و هم می‌توان آن را در کارهایی که عقل تایید نمی‌کند، به کار بست.
- اگر ابزار فکر با همراهی عقل، به کار گرفته شود، کمک کاری برای عقل می‌گردد.
- عقل، «هوش» نیست.
- هوش، ابزاری است در اختیار فکر که به قدرت و سرعتِ پیشنهاد راه حل، عکس العمل، درک ارتباطات و ... مربوط می‌شود؛ اما عقل، ابزاری است برای تشخیص.
- هوش هم مانند فکر، شبیه به چاقوی دو دم است. هم می‌توان در کارهای عاقلانه از آن استفاده کرد؛ و هم می‌توان آن را در کارهای غیر عاقلانه به کار گرفت.
- اگر ابزار هوش با همراهی عقل، به کار گرفته شود، کمک کاری برای عقل می‌گردد.

- عقل، «منطق» نیست.

- منطق، چارچوبی است برای فکر کردن؛ اما عقل، ابزاری است برای تشخیص.
- اگر ابزار منطق با همراهی عقل، به کار گرفته شود، کمک کاری برای عقل می‌گردد.

- عقل، «دانش و تخصص» نیست.

- داشتن اطلاعات و تخصص بیشتر، لزوماً به معنای عقل بیشتر نیست.
- اگر ابزار دانش و تخصص با همراهی عقل، به کار گرفته شود، کمک کاری برای عقل می‌گردد.

تمرین عملی:

ممکن است در راستای تمرین‌هایی که تاکنون برای فراخوانی عقل و عمل به آن انجام داده‌اید به این مشکل برخورد کرده باشید که: آیا واقعا در حال استفاده از ابزار عقل هستید یا اینکه ابزار دیگری را مورد استفاده قرار می‌دهید؟ با مباحثی که در این جلسه گفته شد تشخیص عقل از غیر آن، راحت‌تر و شفاف‌تر خواهد شد. تلاش کنید ابزاری که در تصمیم‌گیری‌های خود از آن بهره می‌گیرید را یادداشت کنید و نحوه و زمان دخالت عقل را بیان کنید. مثلاً:

تصمیم دارم برای فرزندم جشن تولد بگیرم. آیا بگیرم یا نگیرم؟ چگونه و با چه کیفیتی؟ عقل چه می‌گوید؟

تفکر به کمک عقل می‌آید تا اطلاعات مختلف را جمع‌آوری و بررسی کنم:

- پیشتر به فرزندم قول داده بودم که امسال برایش جشن بگیرم. اگر نگیرم، بدقول می‌شوم. {عقل هشدار می‌دهد: بدقولی، رفتاری غیر عقلانی است}.
- اگر جشن بگیرم، فرزندم نزد دوستانش سرشکسته می‌شود. {عقل هشدار می‌دهد: تربیت فرزند به این شیوه غیر عقلانی است}.
- در ثانی خواهرشوهرم، دختر عمه‌ام و همسایه‌ام برای فرزندان‌شان تولد گرفته‌اند و ما هم در مهمانی آنها شرکت کرده‌ایم؛ اگر ما تولد نگیریم، زشت است. {عقل هشدار می‌دهد: چشم و هم چشمی، رفتاری غیر عقلانی است}.
- از طرفی در حال حاضر در شرایط مالی خوبی به سر نمی‌بریم و قسط این ماه را پرداخت نکرده‌ایم. {عقل هشدار می‌دهد: هزینه کردن برای یک مهمانی مفصل، در چنین شرایطی غیر عقلانی است}.

حالا چه کار کنم؟ جشن بگیرم یا نگیرم؟!

فکر و هوش به کمک عقل می‌آیند تا مسائل فوق را به درستی تحلیل کنند. مثلاً خروجی بدین گونه می‌شود:

سالاد الویه و کیک خانگی درست می‌کنم و از چهار خانواده‌ای که بچه‌هایی هم سن فرزندم دارند، دعوت می‌کنم برای صرفِ عصرانه به پارکی که اسباب‌بازی‌های متنوع و رایگانی دارد، بیایند. هم به بچه‌ها خوش می‌گذرد؛ هم برای مادران، تنوع و تجدید روحیه می‌شود؛ هم به قولم عمل کرده‌ام؛ هم متحمل هزینه‌ی زیادی نشده‌ام؛ ... اما پیش از هر اقدامی باید با همسرم مشورت کنم ...